

Георгий Александрович Малиутин
Польский вопрос в русской общественно-политической мысли
в 1830-е – начале 1860-х гг.

Москва — Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013, 206 ss.
(nadesłano 01.08.2015, zaakceptowano 08.10.2015)

Monografia Georgija Aleksandrowicza Maliutina poświęcona jest kwestii polskiej w rosyjskiej myśli społeczno-politycznej XIX wieku w okresie między polskimi zrywami powstańczymi lat 1830–1863. Okres ten w historii Rosji kojarzy się przede wszystkim z trzydziestoleciem panowania Mikołaja I (1825–1855) i początkiem panowania jego następcy Aleksandra II (1855–1881). Epoka ta w rozwoju rosyjskiej myśli politycznej związana jest z wykrystalizowaniem się zasadniczych nurtów ideologiczno-politycznych: słowianofilstwa rosyjskiego i okcydentalizmu, które będą w różnych swoich wariantach i koncepcjach wpływać na strukturę świadomości społeczeństwa rosyjskiego w następnych dziesięcioleciach aż do czasów nam współczesnych.

Niewątpliwie jednym z czynników rzutujących na procesy kształtowania się tejże świadomości były zjawiska związane z modernizacją organizmu państwowego imperium rosyjskiego, jego dostosowywaniem do wymogów politycznych i militarnych XIX wieku, aspiracjami jego elit do współdecydowania o kształcie polityki europejskiej i światowej. Zjawisko to związane było również z procesem nacjonalizacji tychże elit imperium, a jemu samemu nadawania oblicza rosyjskiego. Istotną rolę w akceleracji tych zjawisk odegrała tzw. kwestia polska, w daleko idącym uproszczeniu pojmowana jako zespół skomplikowanych, wzajemnie ze sobą powiązanych zagadnień polityki polskiej państwa, postaw i opinii społeczeństwa rosyjskiego wobec tej polityki, jak i jego reakcji na polskie aspiracje niepodległościowe¹.

Zagadnienie „polskiej” polityki rosyjskiej posiada już obszerną literaturę przedmiotu, przede wszystkim na gruncie polskiej historiografii, jak i rosyjskiej oraz europejsko-amerykańskiej. Dla historiografii polskiej stanowi ona ważny aspekt dziejów Polski, podobnie zresztą jak i rosyjskiej. Daje temu wyraz również i autor omawianej monografii, stwierdzając:

„kwestia polska” zostawiła swój ślad w całej historii imperium rosyjskiego w XIX w.: wpływała ona zarówno na zewnętrzną, jak i wewnętrzną politykę państwa. Wielonarodowy charakter imperium rosyjskiego nieuchronnie komplikował funkcjonowanie mechanizmu państwowego, którego jednym z zadań było zabezpieczenie interesów zarówno całego państwa, jak i poszczególnych zasiedlających go narodów, podtrzymując tym samym jedność i stabilność społeczną. W polityce wewnętrznej imperium rosyjskiego „kwestia polska” polegała na procesie integracji ziem byłej Rzeczypospolitej w organizm imperium. W związku z tym „kwestia polska” znajdowała się w centrum zainteresowania rosyjskich publicystów, polityków, historyków XIX w. Analiza ich poglądów na możliwość pokojowego współistnienia narodów w Królestwie

¹ Zob. W. Śliwowska. *Petersburg i społeczeństwo rosyjskie wobec kwestii polskiej w przededniu i w czasie powstania styczniowego*. [W:] *Powstanie styczniowe 1863–1864. Wrzenie. Bój. Europa. Wizje*. Red. S. Kalembka. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990, s. 541.

Polskim, podporządkowanie go państwowej władzy rosyjskiej, analiza sytuacji w guberniach zachodnich, które stanowiły sporne terytorium między Polakami i Rosjanami — wszystko to jest nadzwyczaj ważne².

Nieprzypadkowo przytoczyłem ten dość długi fragment *Wstępu*, aby zwrócić uwagę na sposób pojmowania zagadnienia kwestii polskiej, jak i szerzej relacji polsko-rosyjskich w XIX wieku. Otóż autor postrzega politykę narodową imperium rosyjskiego jako „zabezpieczenie interesów (...) poszczególnych zasiedlających go narodów”! W tej perspektywie nie występuje naród panujący, czytaj ‘rosyjski’, a imperium jawi się jako terytorium zasiedlone przez różne narody, w domyśle: pokojowo współzyskujące, i państwo stojące na straży interesów każdego z tych narodów, „podtrzymując (...) jedność i stabilność społeczną”. Ten wyidealizowany obraz imperium rosyjskiego, zgodnie współistniejących narodów w ramach jednolitej przestrzeni politycznej, ‘zakłócał’ problem Polaków związany z faktem, że nie chcieli się zintegrować w ramach jednolitego organizmu imperium — chcieli zachować własną tożsamość. Mamy tu do czynienia ewidentnie z projekcją daleko odbiegającą od udokumentowanej źródłowo historii państwa rosyjskiego w XIX wieku, jego kształtu ustrojowego oraz realizowanej polityki wewnętrznej i zewnętrznej.

Autor nie rozszyfrowuje pojęcia integracji ziem byłej Rzeczypospolitej w jednolity organizm imperium. Nie podnosi również kosztów biologicznych, społecznych i kulturowych tego procesu, kosztów przecież nie jednej tylko strony, mianowicie tej podlegającej ‘dostosowywaniu’ do wymogów kultury politycznej imperium, ale również i realizatorów polityki. Według szacunków Andrzeja Nowaka liczba bezpośrednio dotkniętych przemocą imperium osób z ziem byłej Rzeczypospolitej w okresie dominacji i panowania rosyjskiego wynosi około jednego miliona. „Chodzi o osoby dotknięte przemocą w procesie politycznej asymilacji przez imperium ziem dawnej Rzeczypospolitej i chodzi o przemoc najprostszą: więzienia, zsyłki, egzekucje, pozbawienie praw, majątków”³.

Jest jeszcze jeden aspekt w historycznym ujęciu kwestii polskiej przez autora monografii, który nie sposób pozostawić bez komentarza. Chodzi mianowicie o sformułowanie „pokojowe współistnienie narodów w Królestwie Polskim”. Autor pośrednio wskazuje, że w Królestwie mamy do czynienia z wielonarodową społecznością na kształt mini imperium i podporządkowanie go władzy rosyjskiej miało stwarzać warunki pokojowego współzyskania tychże narodów. Oczywiście na obszarze Królestwa zamieszkiwały również społeczności żydowskie, a na jego obrzeżach skupiska ludności białoruskiej, ukraińskiej, niemieckiej. Lecz nie mamy tu do czynienia z odwzorowaniem sytuacji z Cesarstwa Rosyjskiego, jak i trudno wręcz mówić o występowaniu kwestii napięć narodowościowych, chyba że mówimy o rozrastającej się społeczności

² Г.А. Малютин. *Польский вопрос в русской общественно-политической мысли в 1830-е — начале 1860-х гг.* Москва — Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013, s. 4.

³ A. Nowak. *Ofiary imperium — imperium jako ofiara. Przyczynek do interpretacji.* [W:] *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia.* Red. A. Nowak. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010, s. 38–39.

rosyjskiej, panującego elementu biurokracji oraz garnizonów wojskowych, stanowiących gwarancję jej panowania.

Oczywiście autor podejmuje jedynie próbę przedstawienia stosunku do kwestii polskiej przedstawicieli kształtujących się nurtów ideologiczno-politycznych w łonie rosyjskiego społeczeństwa. Przy tym koncentruje się na trzech jego odłamach, a mianowicie: słowianofilstwie rosyjskim, przedstawicielu ideologii oficjalnej ludowości — Michale Pogodinie oraz nurcie okcydentalistycznym, też przecież nie w całym jego ówczesnym spektrum, a głównie związanym z postacią Aleksandra Hercena i osób blisko z nim współpracujących. W tym przeglądzie brakuje przede wszystkim środowiska tzw. „ochraniteli systemu”, czyli Michała Katkowa i jego „Moskowskich Wiedomostii”, brakuje środowiska związanego z „Sowriemiennikiem”, jak i postaci życia publicznego, które trudno zaliczyć do któregoś z wymienionych obozów. Tym samym, nie mamy w prezentowanej monografii pełnego przeglądu stanowisk, poglądów i postaw różnych odłamów myśli społecznej i politycznej.

Pozostaje jeszcze kwestia przyjętych ram chronologicznych. Co do początkowej cezurę narracji, to oczywiście nie budzi ona wątpliwości. Wybuch powstania listopadowego, reakcja nań elit politycznych państwa oraz środowisk intelektualnych stanowi wyraźną i niekwestionowaną granicę czasową. Oczywiście i do wybuchu powstania w różnych kręgach społeczeństwa rosyjskiego wyrażane są poglądy na realizowaną wobec Polaków, jak i ziem byłej Rzeczypospolitej, w tym przede wszystkim Królestwa Polskiego w jego kształcie oktrojowanym w 1815 roku, politykę państwa rosyjskiego. Natomiast rok 1830 jest ważny ze względu na zasięg społeczny emocji patriotycznych i politycznego podniesienia fali opinii wobec polskich aspiracji niepodległościowych⁴. Kreuje on zupełnie nową jakość w życiu społecznym Rosjan, jest czynnikiem przyspieszającym proces kształtowania się opinii publicznej⁵. Dyskusyjna jest, moim zdaniem, cezura początku lat sześćdziesiątych, do wybuchu powstania styczniowego. Można odnieść wrażenie, że narastający konflikt polsko-rosyjski, który znalazł ujście w dniach i miesiącach powstania styczniowego, a który w sposób wyraźny stymulował rosyjską opinię publiczną, a zarazem był zwieńczeniem konstrukcji myślowych, postaw i poglądów na kwestię polską, został ‘ucięty’ w pół słowa! Chcąc przedstawić postawę społeczeństwa w dobie powstania styczniowego i po nim, autor byłby zmuszony powtórzyć materiał częściowo zawarty w omawianej monografii. Tak więc ewentualna kontynuacja problematyki wiązać się będzie z powtórzeniem treści niniejszej książki.

⁴ Е.Л. Рудницкая. *Русская мысль после 14 декабря 1825 года*. Москва: Эдиториал УРСС, 1999, s. 125–132; G. Kurpis. *Społeczeństwo rosyjskie wobec powstania listopadowego*. [W:] *Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania*. Red. W. Zajewski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990, s. 525–539; J. Orłowski. *Z dziejów antypolskiej obsesji w literaturze rosyjskiej. Od wieku XVIII do roku 1917*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1992, s. 88–102.

⁵ Kształtowanie się kategorii pojęciowych: życie społeczne, społeczeństwo, publika etc. — zob.: О.Ю. Малинова. *Общество, публика, общественность в России середины XIX — начала XX века. Отражение в понятиях практик публичной коммуникации и общественной самодеятельности*. [W:] *Понятия о России. К исторической семантике имперского периода*. В 2-х томах. Ред. А.И. Миллер, Д. Сдвижков, И. Ширле. Т. 1. Москва: Новое литературное обозрение, 2012, s. 428–463.

Bibliografia opracowań wykorzystanych przez autora monografii jest stosunkowo skromna, szczególnie w odniesieniu do polskiej historiografii. W wykazie literatury znajduje się jedynie praca Henryka Głębockiego poświęcona kwestii polskiej w rosyjskiej myśli politycznej⁶, zresztą bez wyraźniejszego śladu jej wykorzystania w narracji autora monografii. Jest to o tyle zadziwiające, że mamy przecież do czynienia z zagadnieniem wymagającym uwzględnienia historiografii obu stron konfliktu. Tym bardziej, że dokonania w tym względzie polskiej strony są znaczące, zarówno w zakresie poznania nurtów ideologiczno-politycznych w Rosji oraz poglądów poszczególnych twórców tej myśli. Nie ma większego uzasadnienia tworzenie *ad hoc* takiej bibliografii, wystarczyłoby zajrzeć do opublikowanej kilka lat temu bibliografii pt. *Wzajemne uprzedzenia Polaków i Rosjan* pod redakcją Andrzeja de Lazariego⁷, aby bliżej zorientować się w polskim stanie badań.

Odnosi się to w praktyce do większości podnoszonych przez autora zagadnień, natomiast co do zakresu stanu opracowań w kwestii stosunku Aleksandra Hercena do Polski i Polaków, to dysponujemy wręcz sporą biblioteką publikacji wydanych w okresie powojennym, poczynając od solidnej monografii źródłowej Genowefy Kurpis poświęconej jego kontaktom z Wielką Emigracją⁸, znakomitej biografii autorstwa małżeństwa wybitnych uczonych Wiktorii i Rene Śliwowskich⁹, w której zagadnienia polskie uwzględnione zostały bardzo obszernie, oraz publikacji najwybitniejszego polskiego, i nie tylko, znawcy rosyjskiej myśli filozoficznej i społecznej XIX wieku — Andrzeja Walickiego. Jego dokonania w zakresie poznania i przybliżenia rosyjskiej myśli wspomnianego okresu, w szczególności słowianofilstwa¹⁰, twórczości filozoficzno-historiozoficznej Aleksandra Hercena¹¹ czy też odrębnie poświęcone jego stosunkowi do Polski i Polaków¹² należą do kanonu opracowań powyższej problematyki. Wymienione pozycje nie wyczerpują stanu badań, od okresu, kiedy opublikowane zostały wspomniane wyżej pozycje na rynku czytelnictwa pojawiły się dziesiątki kolejnych prac. Można powiedzieć, że wyjście Polski poza zadekretowaną polityczno-militarnym układem przyjaźń z wielkim wschodnim sąsiadem zdynamizowało badania stosunków polsko-rosyjskich, aczkolwiek daleko jest jeszcze do uzyskania pełnego obrazu tych relacji. Dostrzegane braki w zakresie wykorzystanych opracowań rosyjskich, tak

⁶ H. Głębocki. *Fatalna sprawa. Kwestia polska w rosyjskiej myśli politycznej (1856–1866)*. Kraków: Arcana, 2000.

⁷ Wspomniana Bibliografia stanowi załącznik do publikacji: *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*. Red. A. de Lazari. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2006.

⁸ G. Kurpis. *Aleksander Hercen a emigracja polska w latach 1847–1870*. Gdańsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1964.

⁹ W. i R. Śliwowsky. *Aleksander Hercen*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1973.

¹⁰ A. Walicki. *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964 [wyd. 2: Warszawa 2002].

¹¹ A. Walicki. *Aleksander Hercen przed rokiem 1850*. [W:] A. Hercen. *Pisma filozoficzne*. T. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965, s. VIII–XLIII; A. Walicki. *Twórca „rosyjskiego socjalizmu”*. [W:] A. Hercen. *Pisma filozoficzne*. T. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966, s. VII–XLVIII.

¹² A. Walicki. *A. Hercen. Kwestia polska i geneza pewnych stereotypów*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1991.

starszych, jak i zupełnie współczesnych są równie dotkliwe. W istocie rzeczy trudno doszukiwać się jakiegoś klucza w jej doborze i wykorzystaniu.

Autor skorzystał z zasobów rękopisów zdeponowanych w archiwach i bibliotekach naukowych Moskwy. Wykorzystano przede wszystkim materiały źródłowe związane z głównymi przedstawicielami nurtu słowianofilskiego — Aleksandrem Hercenem — chociaż spuścizna jego jest w znakomitej większości publikowana — oraz Michałem Pogodinem.

Konstrukcja pracy ma charakter problemowy i obejmuje w kolejnych rozdziałach stosunek przedstawicieli słowianofilstwa rosyjskiego do kwestii polskiej — Michała Pogodina — oraz w trzecim okcydentalistów z dominantą Aleksandra Hercena i jego współpracowników (Mikołaj Ogariow i Michał Bakunin) w londyńskim okresie jego aktywności publicznej. Wszystkie te trzy nurty usiłowały pogodzić wypracowywane założenia doktrynalne z rzeczywistością polityczną i w duchu wyznawanych zasad re-interpretować przeszłość historyczną Polski i Rosji.

Niewątpliwie najtrudniej było pogodzić idealizowaną przez słowianofilów i Pogodina rolę Rosji w świecie słowiańskim z udziałem w rozbiorach Rzeczypospolitej. Interpretacja historycznych wydarzeń związanych z procesem likwidacji państwowości Rzeczypospolitej Obojga Narodów szła w kierunku zrzucania odpowiedzialności za ten fakt na pozostałe kraje zaborcze oraz podkreślania słabości państwowości polskiej, jako konsekwencji odejścia od zasad słowiańskich. Wydaje się, że pomimo podkreślania przez autora monografii faktu, że przedstawiciele rosyjskiej myśli politycznej stali na gruncie uznawania narodu polskiego, jako składowej Słowiańszczyzny, to z drugiej strony w wykładni słowianofilsko-panslawistycznej eksponowanie negatywnego wpływu katolicyzmu, jezuitów oraz kultury zachodniej, spowodowało wyłamanie się jej z rodziny plemion słowiańskich. Autor zdaje się nie łączyć tych dwóch aspektów, słabości lub zaniku pierwiastka słowiańskiego w narodzie polskim oraz polskiej polityki Rosji.

Już w latach czterdziestych — a zatem na długo przed pełną krystalizacją koncepcji panslawistycznych — u Aleksego Chomiakowa jest próba pogodzenia idei wiodącej roli Rosji w Słowiańszczyźnie z osłabieniem negatywnych konotacji związanych z jej udziałem w rozbiorach oraz krwawym tłumieniem polskich dążeń niepodległościowych. Wyjściem z tej trudnej ideologicznie i politycznie sytuacji było wyłączenie Polski z rodziny narodów słowiańskich poprzez akcentowanie wpływów zachodnich na jej proces dziejowy¹³. Mamy tu zresztą do czynienia z podobnym zabiegiem politycznym, jaki przeprowadził polski publicysta historyczny Franciszek Duchiński. W swoich pseudonaukowych wywodach wykazywał jedność Rosjan z plemionami turańskimi, wyłączając ich z rodziny narodów słowiańskich. Konstatacje polityczne, do jakich dochodził, jednoznacznie wykluczały możliwość porozumienia między narodem polskim i rosyjskim, a zarazem wzmacniały przekonanie o polskości ziem litewsko-ruskich i jednoplemiennym charakterze narodu polskiego¹⁴. Czy obaj ideolodzy znali

¹³ Zob. trafne konstatacje G. Kurpisowej. A. Walicki. *Słowianofile rosyjscy wobec kwestii polskiej*. [W:] *Słowiańszczyzna i dzieje powszechne*. Red. L. Jaśkiewicz et al. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe, 1985, s. 238.

¹⁴ Z. Opacki. *Turańsko-azjatyckość Rosji w polskiej i rosyjskiej myśli społeczno-politycznej XIX–XX*

lustrzane odbicia swoich poglądów? Trudno stwierdzić bez dodatkowych badań w tym zakresie, tym niemniej istota treści poglądów Duchinińskiego została przedstawiona na łamach majowego numeru gazety *Dzień* w 1862 roku¹⁵. Autor rozprawy nie analizuje jednakże wymowy politycznej poglądów Duchinińskiego, zwracając jedynie uwagę na oburzenie Iwana Aksakowa, który zresztą za lat kilka w podobnym duchu będzie się wypowiadał na temat narodu polskiego¹⁶.

Najwyraźniej określał idee panslawistyczne Michał Pogodin, który przyszłość Polski postrzegał w ramach państwa słowiańskiego pod panowaniem Romanowych. Pomimo świadomości braku akceptacji tej idei ze strony polskich środowisk intelektualnych Pogodin był przekonany, że projektowany przez niego model porządku politycznego dla narodów słowiańskich jest również korzystny dla Polaków.

Na początku lat sześćdziesiątych — w związku z dostrzegalnym wzrostem przejawów nastrojów patriotycznych w społeczeństwie Królestwa Polskiego — w publicystyce rosyjskiej dostrzegalna jest również większa koncentracja na problematyce polskiej. W środowiskach słowianofilskich rozpatrywane są różne projekty rozwiązania narzmiwiającej kwestii polskiej. Rozważano w wypowiedziach Iwana Aksakowa możliwość nadania Królestwu autonomii językowo-administracyjnej. Stanowisko to było pochodną przekonania, że narodu polskiego nie uda się zrusyfikować, tym samym dawał wyraz stanowisku, że depolonizacja rdzennie polskich terytoriów nie była brana pod uwagę. Z drugiej strony, wszystkie rozważane projekty — z wyjątkiem stanowiska ośrodka londyńskiego skupionego wokół Aleksandra Hercena — nie dopuszczały myśli rezygnacji z funkcjonowania Królestwa w ramach imperium rosyjskiego.

Stanowisko Hercena było całkowicie odrębne i zarazem odosobnione. Uważał on bowiem, że Polska ma prawo do bezwarunkowej niezawisłości, a rosyjskie panowanie w Królestwie jest wbrew ekonomicznym i politycznym interesom Rosji. Przy tym wyrażał przekonanie, że po uzyskaniu niepodległości Polska będzie skłonna wejść w rodzaj związku federacyjnego z odnowioną Rosją. Tak więc i on z trudem wyobrażał sobie pełne i ostateczne oderwanie się Polski od Rosji.

Jedna kwestia w poglądach wszystkich w zasadzie przedstawicieli rosyjskich orientacji politycznych była jednoznacznie ujmowana, a mianowicie: status ziem byłej Rzeczypospolitej włączonych do Rosji na mocy traktatów rozbiorowych. Na gruncie prawnopolitycznym ziemie te były traktowane jako przynależne do państwa rosyj-

wieku. [W:] *Zagadnienie rosyjskie. Myślenie o Rosji. Oglądy i obrazy spraw rosyjskich*. Red. M. Bohun, J. Goćkowski. Kraków: Secesja, 2000, s. 249. Szerzej na temat poglądów historyczno-historiozoficznych F. Duchinińskiego zob.: A.F. Grabski. *Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historiograficzne*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1983, s. 222–278; A.F. Grabski. *U początków euroazjatyckiej koncepcji dziejów Rosji. Franciszek H. Duchiniński*. [W:] *Centrum i regiony narodowościowe w Europie od XVIII do XX wieku*. Red. E. Wiśniewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998, s. 43–58.

¹⁵ Г.Ф. Малютин. *Польский вопрос...*, s. 71.

¹⁶ G. Kurpisowa. *Poglądy Iwana Aksakowa na kwestię polską*. „Zeszyty naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Historia” 1977, 6, s. 34–35. Na temat bardziej radykalnej oceny stanowiska I. Aksakowa zob. A. Walicki. „Polska jako przedmurze” z perspektywy myślicieli rosyjskich dziewiętnastego wieku. [W:] *Kultura staropolska — kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Red. S. Bylina et al. Warszawa: Semper, 1997, s. 76–78.

skiego i w zasadzie — znowu poza ośrodkiem londyńskim Aleksandra Hercena — nie dopuszczano myśli, aby ewentualne polskie roszczenia mogły obejmować te tereny. Dla społeczeństwa rosyjskiego poza nielicznymi wyjątkami były to ziemie od wieków rosyjskie. Odwoływano się przy tym również do teorii trójjedynego narodu rosyjskiego składającego się z Wielkorusów, Małorusinów (Ukraińców) i Białorusinów. Oczywiście ludność wiejska Guberni Zachodnich (Kraju Zachodniego) w całości w ich ujęciu była wyznania prawosławnego. Nie uwzględniano takich drobniaków, jak katolickie wyznanie Litwinów czy części Białorusinów. Pogląd ten mógł być traktowany jako oczywistość po likwidacji Kościoła unickiego na Białorusi w 1839 roku.

W przypadku Aleksandra Hercena to uważał on, że teren ten winien być niezależny zarówno od Polski, jak i od Rosji. Uwzględniał on fakt odrębności narodowej mieszkańców tych ziem i wypowiadał się za ich niezależnością. Nie wykluczał przy tym, podobnie jak w wypadku Królestwa Polskiego, że mieszkańcy suwerennie zdecydują się połączyć z wolną demokratyczną Polską lub odnowioną demokratyczną Rosją. Ale byłby to ich suwerenny wybór.

Po zaostrzającej się sytuacji politycznej w Królestwie Polskim i Kraju Zachodnim w przededniu wybuchu powstania, większość myślicieli miała nadzieję, że uda się ten konflikt rozwiązać drogą pokojową, bez rozlewu krwi. Podobnie Hercen, będąc w ścisłych relacjach z polską emigracją, a zarazem świadom słabego przygotowania rosyjskich środowisk rewolucyjnych oraz ogromnej dysproporcji sił państwa rosyjskiego i polskiego ruchu narodowego, nastawał, aby opóźnić wybuch powstania. Jednakże z chwilą jego wybuchu jednoznacznie opowiedział się za nim i wystąpił przeciwko poczynaniom władz i armii rosyjskiej w Królestwie Polskim.

Prezentowana praca ukazuje wielość wariantów spojrzenia i rozbieżności opinii rosyjskiego społeczeństwa na kwestię polską. Natomiast, czego autor już nie podjął — z racji przyjętej cezury do 1863 roku — po wybuchu powstania nastąpiła pełna konsolidacja społeczeństwa i poparcie udzielone władzom w dziele pacyfikacji polskiego ruchu narodowego. I znowu z wyjątkiem Aleksandra Hercena i jego najbliższych współpracowników. Za swoją postawę zapłacił deprecjacją w społeczeństwie rosyjskim, naraził się na alienację i ostatecznie upadek całego ośrodka.

ZBIGNIEW OPAČKI

Uniwersytet Gdański

Wydział Historyczny

Instytut Historii, Zakład Historii Myśli i Kultury Politycznej

ul. Wita Stwosza 55, 80-952 Gdańsk, Polska

e-mail: zbigniew.opacki@gmail.com